

STILLE CRISIS OF STILTE VOOR DE STORM?

OVER HET STATUUT VAN DE *HUMANITIES* IN TIJDEN VAN NEOLIBERALISME

Jens De Vleminck & Anton Froeyman

‘Professoren denken verkeerdelijk dat ze invloed uitoefenen via hun publicaties. Maar hun echte invloed loopt via het onderwijs dat ze geven’.

John Kay

Sinds enige jaren troepen onweerswolken samen boven de *humanities*. Althans dat is de analyse van tal van klokkenluiders zowel in de Verenigde Staten als in Europa. De *humanities* – die we algemeen kunnen begrijpen als de ‘mens- en cultuurwetenschappen’ of de klassieke ‘*humaniora*’ – worden in hun bestaan bedreigd, lezen we in allerhande media gaande van professionele rapporten tot dag- en weekbladen. Deze bedreiging lijkt afkomstig van ten minste twee verschillende zijden. Enerzijds is er de besparingswoede in het hoger onderwijs ten gevolge van de financiële crisis. Een van de richtinggevend ideeën daarbij is dat de *humanities* een luxe zijn waar we het in crisistijden best een tijdje zonder kunnen stellen. Anderzijds is er, onafhankelijk hiervan, ook de toenemende neoliberale tendens om – naast vele andere domeinen, zoals de gezondheidszorg – ook het onderwijs aan een economische logica te onderwerpen. De universiteit evolueerde zienderogen van een *universitas* naar een bedrijf met de allures van een multinational, met *input*, *output* en *targets*. Men moet kwantitatieve en objectiverende criteria aanwenden om efficiëntie te meten, aldus de *newspeak* van de *managerial university*. Ondanks het feit dat de neoliberale bedrijfsfilosofie haaks staat op de gehele universiteit als de intellectuele vrijhaven die ze per definitie is of zou moeten zijn, lijken de *humanities*, die zich van alle wetenschappelijke disciplines het minst lenen tot objectivering, het grootste slachtoffer.

Deze tendensen tot negatieve bejegening van de *humanities* werden en worden in Europa ongetwijfeld bespoedigd door de Bologna-doelstellingen en de ermee gepaard gaande *evaluatitis* in het (hoger) onderwijs, geschoeid op de leest van onze huidige neoliberale ideologie. Deze laatste gaat nu ook de academie,

die eertjids bekend stond als intellectuele vrijplaats bij uitstek, meer en meer reguleren en aan bureaucratische banden leggen. De effecten van dergelijke op Angelsaksische leest geschoeide onderzoeks- onderwijspolitiek zijn eigenlijk inherent aan het geïmplementeerde model zelf en werden ook van meet af aan gesignaleerd. De doembeelden van de non-believers werden destijds als fata morgana's weggewuifd. Toch is de kritiek op het neoliberale systeem, dat de facto voornamelijk de *humanities* treft, de laatste jaren exponentieel gegroeid en recent in een ongeziene stroomversnelling geraakt.

In de zomer van 2011 verscheen de Nederlandse vertaling van het reeds in 2010 gepubliceerde *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities*.¹ Het als *Niet voor de winst: Waarom de democratie de geesteswetenschappen nodig heeft* vertaalde pamflet kon in de Nederlandstalige media meteen op verrassend veel aandacht rekenen.² Van de filosofische vakpers tot en met de anders licht verteerbare 'vakantiekranen': allen berichtten ze over een verontrustende tendens in de onderwijswereld die werd aangekaart door een of andere Amerikaanse filosofe, ene Martha Nussbaum.³ Wie is Martha Nussbaum? Wat is haar opvatting over het statuut van *humanities*? En wat maakt dat haar analyse zoveel belangstelling genereert dat ze ook in recente onderwijsdebatten⁴ als referentiepunt blijft fungeren?

De alarmkreet van Martha Nussbaum

Martha Nussbaum (1947) is momenteel als hoogleraar recht en ethiek verbonden aan de *Law School* van de *University of Chicago*. Oorspronkelijk opgeleid als classica, ontpopte ze zich als snel tot een rasbloed filosofe en ethica die wereldfaam geniet sinds het verschijnen van haar *The Fragility of Goodness* (1986).⁵ In academische kringen staat ze dan ook bekend als een soort filosofische versie van Lucky Lucke, als de filosofe die sneller denkt en publiceert dan haar schaduw. Regelrechte succesnummers zijn haar *Love's Knowledge* (vertaald als *Wat liefde weet*) en *Upheavals of Thought* (vertaald als *Oplevingen van het denken*).⁶ Op *Niet voor de winst* volgden intussen reeds drie boeken: *Creating Capabilities* (vertaald als *Mogelijkheden scheppen*), *The New Religious Intolerance* (vertaald als *De nieuwe religieuze intolerantie*) en haar binnenkort (september 2013) te verschijnen *Political Emotions*.⁷

Als maatschappelijke geëngageerde filosofe ligt de onderwijswereld Nussbaum nauw aan het hart. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat Nussbaum met haar beknopte, maar vlijmscherpe apologie van de *humanities* allerminst aan haar proefstuk toe was. In 1997 schopte ze reeds tegen de schenen van de Amerikaanse conservatieven door in haar *Cultivating Humanity* een pleidooi te houden voor de hervorming van het Amerikaanse onderwijs en met haar pleidooi voor de aandacht voor 'diversiteit' binnen de *humanities*.⁸ De inhoud van dit

pleidooi is vandaag niet meer aanstootgevend voor de toenmalige vijand. Toch is de vijand blijkbaar identiek gebleven. Dezelfde conservatieve vijand wordt in *Niet voor de winst* geïdentificeerd met de neoliberale ideologie die de economische logica van de kortermijnwinst en de middeldoelrationaliteit heeft geïnstalleerd in het Amerikaanse en Europese onderwijssysteem. Dit neoliberale beleid, zo stelt Nussbaum, heeft ertoe geleid dat de status van de *humanities* stelselmatig wordt ondergraven en dat ze zelfs totaal dreigen te worden weggezuiverd uit het universitaire curriculum. De focus op de huidige financiële crisis, die noopt tot besparingen die dikwijls hand in hand gaan met korte termijnvisie, drijft de druk op de *humanities* enkel verder op. De economische crisis maskeert op deze manier enkel de 'stille crisis' die zich achter onze rug voltrekt, die "grotendeels onopgemerkt voortwoekert, net als bij kanker" en die de basis waarop uiteindelijk alles stoelt stilaan onderuithaalt.⁹

De *humanities* – of de *artes liberales* ('liberal arts'), waartoe de algemene, culturele en filosofische vorming behoren – dreigen in de huidige context te worden gereduceerd tot "nutteloze franje", zo stelt Nussbaum.¹⁰ Ze legt de vinger op wat ook eerder door tal van collega-academici werd aangekaart als de uitholling van de universiteiten en hogescholen als culturele bakens van de samenleving en de wijdverspreide neoliberale tendens om sectoren als onderzoek, onderwijs en cultuur af te rekenen op de louter economische winsten die ze genereren. Bij deze steeds verder sluipende economische kolonisering van het onderwijs vallen vooral in de hoek van de *humanities* de rake klappen, is de teneur van Nussbaums betoog. Deze *humanities* vormen nochtans de basis van ons onderwijssysteem, zo argumenteert ze. Zij 'vormen' studenten immers tot verantwoorde burgers die de democratische traditie van het menselijk samenleven levend kunnen houden. Met de huidige tendens van het opleiden van studenten tot louter "nuttige machines" die kenmerkend is voor de "wereldwijde crisis in het onderwijs" ligt volgens Nussbaum dan ook "de toekomst van de democratieën van deze wereld [...] in de waagschaal".¹¹ Nussbaum houdt een pleidooi voor "het bezielende element van de geesteswetenschappen", met name "kritisch denken, gedurfde verbeelding, empathisch begrip voor allerlei sterk uiteenlopende menselijke ervaringen en het besef van complexiteit van de wereld waarin we leven". Onmiddellijk voegt ze eraan toe dat deze te vrijwaren elementen niet het monopolie vormen van de *humanities*. Ook in de exacte wetenschappen kunnen deze zaken worden gestimuleerd indien ze ingebed blijven in de ruimere onderwijscontext waar de mens in al zijn facetten tot ontplooiing kan komen. De met Nussbaum vertrouwde lezer hoort onmiddellijk een aantal thema's resoneren die Nussbaums oeuvre kenmerken, zoals de aristotelisch geïnspireerde *capabilities approach*, waarbij Nussbaum eerder afrekende met een al te eenzijdige economische visie op ontwikkelingssamenwerking. Evengoed blijkt haar pleidooi voor de *humanities* in de lijn te liggen voor de aristotelische visie op de mens als

gemeenschapswezen en op de cruciale rol van de capaciteit tot empathie en sympathie. Nussbaum benadrukt daarbij het belang van literatuur waarbij het inlevingsvermogen, de 'narratieve verbeelding', wordt gestimuleerd. De ontwikkeling van dergelijk positioneel denken is een cruciaal element in de morele ontwikkeling, aldus Nussbaum.¹² Naast de Nussbaum van de *capabilities approach* is dus ook de voorvechtster van de 'narratieve ethiek' opnieuw aan het woord.¹³ Net als haar vorige boeken is ook Nussbaums apologie van de *humanities* te situeren tegen de achtergrond van de vraag naar het goede leven, van een gesitueerde en geëngageerde ethiek die is gericht op het realiseren van een vrije, tolerante en liberale democratie waarbij elk individu tot ontplooiing kan komen en verschillende aspecten van het goede leven kunnen gedijen. Nussbaums pleidooi voor de *humanities* sluit met andere woorden nauw aan bij de vraag naar een zinvol leven.¹⁴ En laat dat nu net die vraag zijn die de laatste decennia is aangetast, gekoloniseerd en helaas in sommige gevallen zelfs te zijn getransformeerd tot de vraag tot 'overleven'.

Nussbaums *Niet voor de winst* kondigt op basis van bepaalde voortekenen, zoals de sluiting van filosofiedepartementen in het Verenigd Koninkrijk, een mondiale en drastische dreiging aan. Het pleit op de eerste plaats voor de noodzakelijke bewustwording van een schrikwekkende neoliberale kolonisering van het onderwijs- en onderzoekslandschap en stuurt aan op een herbezinning op en her-validering van het statuut van de menswetenschappen als een evenwaardige en noodzakelijke evenknie van de exacte wetenschappen. Op het eind van haar boek preciseert ze haar opzet: "Mijn betoog is bedoeld als een oproep tot actie. [...] Onze inzet voor de onderdelen van het onderwijs die de democratie vitaal houden dienen we te verdubbelen. Zelfs als zou blijken dat die niet zo fundamenteel bedreigd worden als naar mijn mening het geval is, zijn ze duidelijk kwetsbaar en staan ze in een tijd van economische mondialisering onder grote druk".¹⁵

Hoe moeten we Nussbaums betoog echter precies opvatten? Moeten we het enkel lezen als een door sommigen mogelijk als moraliserend ervaren opgestoken vingertje dat waarschuwt tegen de verschraling van pluridimensionele opleidingen tot een strikt functionele opleiding die louter in het teken staat van winstmaximalisatie? Is Nussbaums pamflet met andere woorden een eigentijds schotschrift dat waarschuwt voor een beleid dat afstevent op het creëren van de laat-moderne versie van wat Duits-Amerikaanse filosoof-socioloog Herbert Marcuse eertijds de 'één-dimensionele mens' noemde?¹⁶ Volgens sommigen creëert Nussbaum wellicht haar eigen imaginaire vijanden. Een kritische lectuur kan mogelijk zelfs opwerpen dat, wanneer ze de *humanities* prijst als katalysator en noodzakelijke mogelijkheidsvoorwaarde van democratisch burgerschap, Nussbaum zelf in de middeldoelrationaliteit vervalt die ze aanklaagt. Dergelijke kritische opmerkingen niet te na gesproken, stelt zich nog maar de vraag: is de situatie überhaupt zo nijpend als Nussbaum deze

voorstelt? Is de 'stille crisis' waarover Nussbaum het heeft een lokaal en overzienbaar gegeven, of, is het slechts een voorbode van een niets of niemand ontziende storm?

In wat volgt gaan we na of de inzichten van Nussbaum ook iets reveleren van de stand van zaken in Vlaanderen en Nederland. Op welke manier sluit Nussbaums relaas aan bij de verzuchtingen en de alarmkreten die ook daar buiten en binnen het werkveld van de *humanities* te horen zijn.

Symptomen van de 'stille crisis' in Vlaanderen en Nederland

De welwillende receptie van Nussbaums boek laat reeds vermoeden dat de teneur van haar aanklacht aansluit bij bekommernissen en frustraties die ook in Vlaanderen en Nederland leven.¹⁷ De druk op de *humanities* en de vraag naar 'economisch nut' leeft ook hier, maar de situatie verschilt ietwat naargelang de institutionele omgeving. Een van die specifieke omstandigheden is dat zowel in Vlaanderen en Nederland hoogleraren en docenten institutioneel vrij goed beschermd zijn. Dat betekent dat Vlaanderen en Nederland vooralsnog relatief bespaard blijven van de ontslaggolven in de *humanities* die de Angelsaksische wereld teisteren, waarbij soms hele departementen zonder pardon bij het grof vuil worden gezet. *Middlesex University*, dat drie jaar geleden in één keer haar hele afdeling filosofie ontsloeg, is één van de meest frappante voorbeelden hiervan, maar de laatste jaren komen er meer en meer berichten over professoren in 'nutteloze' disciplines als literatuur, taalkunde of filosofie. Een van de spectaculairste voorbeelden is *La Trobe University* in Melbourne, dat in 2012 in één keer 45 academici in de *humanities* ontsloeg.

Van dit alles zijn we in Nederland en Vlaanderen dus bespaard gebleven. Dat betekent echter niet dat de *humanities* niet onder druk staan. Ronald Plasterk, minister van onderwijs onder Balkenende IV, liet zich in 2007 ontvallen dat alfa's de geschiedenis schrijven, maar bèta's de geschiedenis maken. En ook voormalig Vlaams minister van onderwijs Frank Vandenbroucke heeft er nooit een geheim van gemaakt dat hij ervan overtuigd is dat het vooral (natuur)wetenschap en technologie zijn die gestimuleerd moeten worden, en niet zozeer de menswetenschappen.¹⁸ Er is dus wel degelijk een agenda om het aandeel van de *humanities* in het hoger onderwijs zo veel mogelijk naar beneden te halen. De belangrijkste manier daarvoor, precies door de bescherming van vast benoemde docenten en hogeleraars, is het niet vervangen van professoren op pensioen, of het inwisselen van vast benoemde docenten en hoogleraren voor flexibelere krachten die zonder veel problemen aan de deur kunnen gezet worden.

We willen verder nog even specifiek ingaan op de situatie in Vlaanderen, waar er een aantal bijzonder frappante evoluties merkbaar zijn, die heel wat

zeggen over de opvattingen over wetenschap, universiteit en maatschappij die bij beleidsmakers aanwezig zijn.

De eerste opvallende tendens is het systematisch tegenhouden van de tweejarige master voor de *humanities*. Sinds de Bologna-akkoorden is het in principe zo dat de meeste opleidingen uit een driejarige bachelor en een tweejarige master zouden moeten bestaan. En dat is een probleem, aangezien opleidingen in de *humanities* tot nu toe in de regel vier jaar lang duren. Een uitbreiding tot vijf jaar zou dus een gevoelige extra investering betekenen, en het is duidelijk dat de politieke wereld zich al jaren in allerlei bochten heeft gewrongen om dat toch vooral niet te doen. Zoals Chris Lorenz voorspelt in zijn artikel in dit nummer, is het in het huidige *New Public Management* immers altijd de bedoeling om de studietijd – de periode tussen *input* en *output* van het onderwijsbedrijf – zo kort mogelijk te houden. De meest recente fase daarin is een nieuw ontwerpdecreet, waarin gesteld wordt dat een anderhalf- of tweejarige master enkel mogelijk is voor die richtingen die voldoen aan een vraag van de arbeidsmarkt. Het is duidelijk dat dit precies op de verengde visie op hoger onderwijs wijst die door Martha Nussbaum en vele anderen aangeklaagd wordt: een universiteit moet enkel nuttig zijn voor de arbeidsmarkt, en het feit dat een hogere opleiding ons misschien niet enkel helpt om een betere baan te vinden, maar ook om een beter mens en burger te worden, is iets dat bij de beleidsmakers zelfs niet opkomt. En het zijn precies de *humaniora* die hier slachtoffer van zijn, aangezien zij altijd hebben ingezet op burgerschap en algemene vorming, twee elementen die op dit moment vergeten lijken.

Een tweede factor is de ondertussen al vijf jaar in de wet verankerde focus op kwantitatieve onderzoeksdoelstellingen. In Vlaanderen is het zo dat de universiteiten voor 45 procent van hun financiering afhankelijk zijn van kwantitatieve onderzoeksoutput (vooral publicaties, doctoraten en citaties), en dat ze geacht worden elkaar daarvoor te beconcurreren. De twee belangrijkste termen daarbij zijn 'A1-publicatie' en 'impactfactor'. Kort gezegd is een A1-publicatie een publicatie die geïndexeerd is in de *Web of Knowledge* database, en een impactfactor van een tijdschrift is het aantal keer dat een gemiddeld artikel uit dat tijdschrift geciteerd wordt in de laatste tien jaar.

Afgezien van de generieke problemen met dergelijke kwantitatieve criteria¹⁹, is het bijzonder opvallend dat dergelijke criteria gebaseerd zijn op wat de Amerikaanse wetenschapsfilosoof Thomas Kuhn *normal science* heeft genoemd: een wetenschap die vertrekt vanuit algemeen aanvaarde basisprincipes, en waarin door grote teams series van specifieke *puzzles* kunnen opgelost worden.²⁰ In het kort: het model van de natuurwetenschappen. Artikels die binnen een dergelijk wetenschapsmodel worden gepubliceerd, kunnen nu eenmaal korter zijn, aangezien onderzoekers niet elke keer hun basispremissen opnieuw moeten uitleggen, maar zich meteen met het oplossen van een probleem kunnen bezig houden. En ze worden ook vaak geciteerd, aangezien er altijd grote

teams zijn die samenwerken rond gelijkaardige problemen, en dus voortdurend naar elkaar verwijzen.

In de menswetenschappen ligt het anders. Menswetenschappers zijn vaak individualisten en geen teamspelers: Terwijl de nobelprijswinnende artikels uit de natuurwetenschappen de laatste tientallen jaren bijna voortdurend door hele teams van auteurs worden geschreven, zijn de invloedrijkste boeken in de menswetenschappen nog steeds bijna altijd geschreven door één enkele auteur. En terwijl het belachelijk zou zijn dat een fysicus een artikel schrijft waarin hij terloops even een eigen alternatieve theorie over de zwaartekracht uit de doeken doet, is het heel normaal dat elke filosoof, historicus of literatuurwetenschapper wel zijn eigen opvattingen heeft over bijvoorbeeld de verhouding tussen mens en taal, of over die tussen structuur en individu, of tussen cultuur en economie. Daarom zijn artikels in de menswetenschappen ook gemiddeld langer, en worden ze minder geciteerd. Ze zijn langer omdat er nu eenmaal veel meer niet algemeen aanvaarde premissen zijn die eerst uitgeklaard moeten worden. En ze worden minder geciteerd, omdat er nu eenmaal minder algemeen aanvaarde 'projecten' zijn waar iedereen zich zonder morren kan in vinden.

Deze twee factoren wijzen op een bedreiging voor de *humanities* in Vlaanderen (en in mindere mate Nederland) die anders is dan die in het buitenland: er is geen directe beleidsbeslissing om de *humanities* in de steek te laten. Een dergelijk beleid wordt op een sluipende manier doorgevoerd, met schijnbaar 'neutrale' en 'objectieve' criteria als kwantificeerbare wetenschappelijke output, die onverenigbaar zijn met het karakter van de menswetenschappen. Aan de ene kant is dit misschien positief, omdat de afbouw van de academische humaniora in de Lage Landen relatief trager gaat dan bijvoorbeeld in de Angelsaksische wereld. Maar aan de andere kant is dit een groter probleem: het betekent dat de beslissing om de menswetenschappen minder of niet te financieren veel moeilijker een onderwerp kan zijn van maatschappelijk debat of maatschappelijk protest

Het is dit laatste punt dat het grote probleem vormt. Misschien is het wel zo dat er op dit moment teveel jonge mensen voor een menswetenschappelijke studie kiezen, of dat we meer exacte wetenschappers nodig hebben om onze economie van intellectuele brandstof te voorzien. Maar laat hier dan tenminste een open debat over zijn: een debat over de maatschappelijke rol van de universiteit, over de vrijheid van jonge mensen om de studie van hun keuze te volgen, en over, om het met Nussbaum te zeggen, die dingen die wel belangrijk zijn voor ons welzijn, maar niet voor de winst.

Naast al deze negatieve berichtgeving is er echter ook hoop. Zowel internationaal als in Vlaanderen en Nederland is er meer en meer protest te horen tegen de huidige gang van zaken. Opiniestukken die de malaise in *academia* aanklagen volgen elkaar op, en de *Slow Science* beweging krijgt meer en meer vaste grond onder de voeten, ook in Vlaanderen. In augustus van dit jaar slaagde

een diverse groep van vooral jonge onderzoekers er onder de naam *Actiegroep Hoger Onderwijs* (AHO) in om dagenlang met dit thema de media te beheersen, en een petitie te organiseren die meer dan 5000 handtekeningen, de overgrote meerderheid van academici, te halen.²¹ Wij hopen dat tijdschriften zoals *De uil van Mirvera* ook hun steentje kunnen bijdragen aan dit debat, teneinde niet in een scenario van 'de wolven huilen, de karavaan trekt verder' te vervallen.

beoogt een kritische reflectie te geven bij en een antwoord te bieden op het (al dan niet) bedreigde statuut van de *humanities*, ook wel eens de 'vergeten wetenschappen' genoemd.²² Louter defensief denken lijkt daarbij geen wenselijke optie. Wel lijkt de vermeende crisissituatie minstens een opportuniteit te creëren om aan (zelf)reflectie te doen en ons opnieuw essentiële vragen te durven stellen in verband met de specifieke aard en het maatschappelijk belang van de *humanities*. Waarom zijn de *humanities* überhaupt van belang? Hebben ze een instrumentele of een intrinsieke waarde? Zijn ze de hoeders van ons cultureel erfgoed, of hebben ze een actieve(re) rol te spelen? Welke soort kennis leveren de *humanities* ons op en wat is de toegevoegde waarde van dergelijk soort kennis? Over welk soort kennis gaat het precies en hoe verhoudt die kennis zich tot de exacte kennis van de positieve wetenschappen? Op welke manier kunnen de *humanities* zich profileren en hun kennis uitspelen? Komen ze voldoende aan bod op het publieke forum, of moeten ze meer van zich laten horen? Wat is de plaats van de *humanities* aan de universiteit? Bestaan er kwaliteitscriteria die geschikt zijn om onderzoek binnen de *humanities* op een relevante manier te vergelijken en evalueren?

We legden bovenstaande vragen voor aan een divers staal van betrokkenen. Dit resulteerde in voorliggend themanummer met vier bijdragen van auteurs die elk op hun manier gepokt en gemazeld zijn in het academische veld van de *humanities*. KU Leuven rector en hoogleraar Kerkelijk Recht Rik Torfs, postdoctoraal onderzoeker Wijsbegeerte Katrien Schaubroeck (Universiteit Utrecht), hoogleraar Geschiedenis Chris Lorenz (Vrije Universiteit Amsterdam) en Vlaams Minister van Onderwijs Pascal Smet reageren op de huidige alarmkreten en delen met ons hun analyse aangaande het huidige en het toekomstige statuut van de *humanities* in academie en maatschappij.

Noten

¹ Nussbaum, M., *Not for Profit: Why Democracy Needs The Humanities*, Princeton/Oxford: Princeton University Press, 2010.

² Nussbaum, M., *Niet voor de winst: Waarom de democratie de geesteswetenschappen nodig heeft*. Vert. R. van Kappel, Amsterdam, Ambo, 2011.

³ Zie onder meer: Wansink, H., 'Rechtsfilosofe Martha Nussbaum toont de armoede van het onderwijs aan: "Leer je studenten kritisch denken"', in: *De Morgen*, 'Uitgelezen', 31

augustus (2011), pp. 29-31; Sabbe, H., 'Werkgevers stellen nut van "softe" studierichtingen in vraag: "Niet voor de winst"', in: *Het Laatste Nieuws*, 2 september (2011), p. 12; Drayer, E., 'Niet voor de winst', *Filosofie Magazine*, jaargang 20, nummer 9 (november 2011), pp. 58-62.

⁴ Vlak na de publicatie werd naar Nussbaums pamflet verwezen in de context van een pleidooi voor een brede bachelor, zie bijvoorbeeld: Van Bendegem, J.P., 'Terug naar de middeleeuwen (en maar goed ook)', in: *De Morgen*, 27 september, p. 23. Recent fungeerde Nussbaums *Niet voor de winst* ook als referentiepunt met betrekking tot kansloze diploma's en jongerenwerkloosheid in tijden van economische crisis, zie bijvoorbeeld: Desmet, Y., 'Niet alleen voor de economie', in: *De Morgen*, 3 mei (2013), p. 1.

⁵ Nussbaum, M., *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986.

⁶ Nussbaum, M., *Love's Knowledge: Essays on Philosophy and Literature*, Oxford/New York, Oxford University Press, 1990; vertaald als: *Wat liefde weet: Emoties en oordelen*, Amsterdam, Boom, 1998. Nussbaum, M., *Upheavals of Thought: The intelligence of emotions*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001; vertaald als: *Oplevingen van het denken: Over de menselijke emoties*, Amsterdam, Ambo, 2005.

⁷ Nussbaum, M., *Creating Capabilities: The Human Development Approach*, Cambridge, MA/London, Harvard University Press, 2011; vertaald als: *Mogelijkheden scheppen: Een nieuwe benadering van de menselijke ontwikkeling*, Amsterdam, Ambo, 2012. Nussbaum, M., *The New Religious Intolerance: Overcoming the Politics of Fear in an Anxious Age*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 2012; vertaald als: *De nieuwe religieuze intolerantie: Een uitweg uit de politiek van de angst*, Amsterdam, Ambo, 2013. Nussbaum, M., *Political Emotions: Why Love Matters for Justice*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 2013.

⁸ Nussbaum, M., *Cultivating Humanity: A Classical Defense of Reform in Liberal Education*, Cambridge, Harvard University Press, 1997.

⁹ Nussbaum, *Niet voor de winst*, p. 16.

¹⁰ Nussbaum, *Niet voor de winst*, p. 16.

¹¹ Nussbaum, *Niet voor de winst*, p. 16.

¹² Nussbaum, *Niet voor de winst*, p. 59.

¹³ Voor een kritiek van Nussbaums 'narratieve ethiek', zie: Schaubroeck, K., 'Hoe belangrijk is literatuur in de morele opvoeding? Kanttekningen bij Martha Nussbaums narratieve ethiek', in: *Bijdragen: International Journal in Philosophy and Theology*, 66 (2005), pp. 432-454.

¹⁴ Deze achterliggende zinsvraag komt ook opnieuw duidelijk naar in (de interviews naar aanleiding van haar meest recent vertaalde *De nieuwe religieuze intolerantie: Een uitweg uit de politiek van de angst* (Ambo, 2013). Zie onder meer: Erkul, A., 'Filosofe Martha Nussbaum keert zich tegen de "handel in angst": "We bemoeien ons te veel met andermans zaken"', in: *De Morgen*, Zeno, zaterdag 6 juli (2013), pp. 8-9; Giesen P., 'Martha Nussbaum: Met onderwijs moet je al in de kleuterschool beginnen', in: *De Morgen*, Zeno, zaterdag 30 juni (2013), pp. 8-9; Grunsvan, M. van, 'Martha Nussbaum over angst en verbeelding: "We hebben meer realityshows over moslims nodig"', in: *De Groene Amsterdammer*, 20 juni (2013), pp. 27-28; Luyten, A., 'Lunchen met filosofe Martha Nussbaum: Hoe een zo zinvol mogelijk leven leiden?', in: *Knack*, 24 juni (2013), pp. 76-81.

¹⁵ Nussbaum, *Niet voor de winst*, p. 162.

¹⁶ Marcuse, H., *De eendimensionele mens: Studies over de ideologie van de hoog-industriële samenleving*. Vert. P. Brand. Amersfoort, Werkgroep 2000, 1980 (Oorspronkelijke uitgave: 1964).

¹⁷ Zie onder meer: Lorenz, Ch., *If you're so smart why aren't you rich? Universiteit, markt en management*, Amsterdam, Boom, 2008; Weymans, W., 'Cultuurwetenschappen onder druk', in: De Witte Raaf, 154, mei-juni 2011, p. 17; Verhaeghe, P., *Identiteit*, Amsterdam, De Bezige Bij, 2012; Schaubroeck, K., Kalis, A. & Duewell, M., Niet alleen voor de geest: Perspectieven voor de geesteswetenschappen. Verslag van een workshop gehouden te Utrecht 12-14 april 2012', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, 105:1(4) (2013), pp. 55-58.

¹⁸ Zie bijvoorbeeld: <http://www.schamper.ugent.be/477/%E2%80%9Cik-geloof-niet-in-tournee-generale-maatregelen%E2%80%9D>

¹⁹ Zie bijvoorbeeld: Seglen, P., 'Why the Impact Factor Should not be Used in Evaluating Research', in: *British Medical Journal* 314 (1997), pp. 498-502.

²⁰ Kuhn, Th., *De structuur van wetenschappelijke revoluties*. Vert. B. Willink. Inl. Ch. Buskes. Amsterdam, Boom, 2003. Zie ook: De Langhe, R., *Naar een pluralistisch model van onderzoeksfinanciering in de humane wetenschappen*, in: Loobuyck, P., Vanheeswijck, G., Van Herck, W., Grieten, E., Vercauteren, K. (red.), *Welke universiteit willen wij (niet)?* Gent, Academia Press, 2007, pp. 205-216.

²¹ Zie: <http://actiegroep Hoger onderwijs.wordpress.com/>

²² Bod, R., *De vergeten wetenschappen: Een geschiedenis van de humaniora*, Amsterdam, Bert Bakker, 2011.